

Willem Frijhoff

DE VERGETEN
REPUBLIEK

*Zutphen en de Nieuwe Wereld
in de zeventiende eeuw*

Boom – Amsterdam

*Voor Anaïs en Ella, die ooit zullen ontdekken dat hun toekomst,
nu nog heel ver weg, ook een verleden heeft gehad dat de moeite
van het kennen waard is.*

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van
Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven.

Ontwerp omslag en binnenwerk: Mijke Wondergem
Verzorging binnenwerk: Peter Tychon
Auteursfoto: Laia Frijhoff
Omslagbeeld: Jan van Kessel, *Het continent Amerika*, 1666

© 2021 Willem Frijhoff
© 2021 Boom uitgevers Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 978 90 2443 717 7
NUR 680
www.boomgeschiedenis.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Inhoud

Voorwoord 9

Verantwoording en leeswijzer 12

1 De Nieuwe Wereld 15

Oost-Indië en West-Indië 15

Handel, geloof en slavernij 21

Boeren uit de Graafschap 29

Willem Beeckman, een Zutphense bestuurder in Nieuw-Nederland 36

2 Zutphense adel 43

Burgemeesterszoon en kanselier 43

Contrasterende religiekeuzen 50

Relieken redden 59

Een voorbeeldige regent: Gerlach van der Capellen 60

Havezaten: Rijsselt en De Boedelhof 63

Gestudeerde adel 66

Paladijn van de Reformatie in stad en gewest 74

3 Voorbij het eigen gewest 85

Een tentaculaire familie 85

Een welopgevoede jonker: Hendrick van der Capellen 89

Adellijke regenten 95

Successen en conflicten 102

Een politiek dier: Alexander van der Capellen 107

- 4 Grote verwachtingen overzee: Brazilië** 119
- Alexanders Zuid-Amerikaanse droom 119
 - Een Zutphense held in Bahía: Johan van Dorth 127
 - Spanningen in ridderschap en magistraat 134
 - Rivalen in de macht: Van Goch en Van Lochteren 137
 - Investeren in de West-Indische Compagnie 142
 - Problemen in Brazilië 149
 - Winst en verlies 155
- 5 Guyana aan de Wilde Kust** 163
- De West-Indische Compagnie en haar kolonies 163
 - Een heraut van Luilekkerland: Otto Keye 166
 - Balthasar Gerbier, een onverbeterlijke fantast? 173
 - Otto Keye, moordenaar 184
 - De Wilde Kust, Guyana en Nieuw-Nederland 191
 - Naturellen en slaven 195
 - Keye bekritiseerd en nagevolgd 198
- 6 Nieuw-Nederland** 207
- Patroonschappen 207
 - Pechvogel Cornelis Melijn: partner en rivaal 214
 - Het misfortuin van De Nieuw-Nederlantsche Fortuyn 219
 - Procederen 223
- 7 Stateneiland** 231
- Cornelis Melijn als patroon 231
 - Immigranten, inlanders en slaven 238
 - Een tragische schipbreuk 247
 - Kolonisatie op Stateneiland 258
 - Hendrick van der Capellen en zijn kolonie 262
 - De ‘Perzikenoorlog’ en zijn gevolgen 270
 - Van wie is Stateneiland? 277

8 Afrekenen 283

Het einde van de patroonschap 283

Hendricks nalatenschap 287

De sores van een executeur 290

Korte metten maken met Melijn 295

Finale afrekening: de vervlogen droom 303

Balans 313

Bijlagen 317

1 Zutphense geslachten 317

1a Van der Capellen 317

1b Van Boerlo (Buerlo) 323

1c Van Dorth 326

1d Keye 328

2 Alexander van der Capellens gebed na de eerste nacht op de herbouwde havezate De Boedelhof, 1638 333

3 Overlevenden van de aanval door indianen op Stateneiland, 15 september 1655 335

4 Participanten in de Nieuwe Geoctrooide Guajaanse Compagnie, 1659 337

5 Kosten die een kolonist volgens Otto Keye in het eerste jaar in Amerika moet maken, 1659 339

Stambomen 340

Noten 343

Register van personen, schepen en plaatsen 428

Voorwoord

Er zijn vele manieren om geschiedenis te schrijven. Van heftige anekdotiek tot stijve structuuranalyses, van gedegen overzichten tot smal millimeterwerk, van brede vergelijkingen tot indringende monografieën, en van nostalgische ‘historie’ tot een beredeneerde maar gedurfde prospectie van een (on)voorspelbare toekomst. Hoe dan ook, in alle gevallen is geschiedschrijving mensenwerk. Ze gaat over mensen, door mensen en voor mensen. Dit boek neemt dat uitgangspunt serieus. Het gaat over concrete mensen, benaderd op grond van de concrete sporen die ze in het verleden hebben nagelaten. Het verleden, ook onze eigen geschiedenis, is voor ons een vreemd land geworden. Het spreekt niet meer voor zich – tenzij we het naar ons eigen taaleigen en onze eigen ervaringen vertalen. Daarmee wordt het smakelijker en gemakkelijker te assimileren. Maar zoals de Italianen zeggen: ‘traduttore traditore’, vertalen is verraad plegen. Het wordt een andere werkelijkheid. In dit boek heb ik er bewust voor gekozen geen gelikt historisch verhaal te bieden waaruit alle problemen, hobbels en mogelijke misverstanden zijn weggepoetst, maar de geschiedenis van de handelingen en ervaringen van een groep mensen te reconstrueren die enkele decennia lang nauw bij en op elkaar betrokken waren en hun belangstelling voor een Oost-Nederlandse stad en regio, maar ook voor de mogelijkheden die de beide Amerika’s met elkaar deelden.

Door de nadruk op de bronnen en handelingen lijkt het hier op het eerste gezicht om een objectief historisch verhaal te gaan, maar het is natuurlijk een persoonlijk boek, zoals elke vorm van geschiedschrijving, ondanks de pretentie van neutrale wetenschap die er vaak aan kleeft. En het schaamt zich daar niet voor. Het combineert mijn persoonlijke betrokkenheid bij een concrete plaats, de historische stad Zutphen in haar ruimtelijke context, waarin ik ben opgegroeid, met

mijn eerdere historisch onderzoek naar de rol van Nederlanders in de vroege geschiedenis van de Nieuwe Wereld, en mijn cultuur- en sociaalhistorische insteek. Ik heb dit boek dan ook opgevat en opgezet als een persoonlijke ontmoeting van mij als historicus met een netwerk van personen in een stad en een periode die mij als onderzoeker al vele decennia vertrouwd zijn: Zutphen en omgeving, en de periode van de Opstand die voor de stad rampzalig heeft uitgespeeld, en de herleving en expansie in de zeventiende eeuw. Aan de basis van de benadering ligt diepgaand onderzoek in alle mogelijke bronnen, tekstueel zo goed als visueel en numeriek. Maar die spreken niet voor zich, ze komen pas tot leven in een ontmoeting (in letterlijke zin) tussen de historicus en zijn materiaal.

Vanuit die betrokkenheid reconstrueer ik in dit boek handelingspatronen, publieke waarden en enkele uitgesproken idealen van een kleine groep stadgenoten in de persoonlijke of virtuele relatie die zij in de eerste helft van de zeventiende eeuw met hun Oost-Nederlandse leefruimte en met het dubbele Amerikaanse continent, Noord en Zuid, onderhielden. Hun herkomst en levensgang, netwerken, familiebetrekkingen en onderlinge relaties, intenties en motiveringen, waarden, emoties en handelingen vormen evenzoveel elementen van een geschiedverhaal die op zichzelf maar een beperkte reikwijdte hebben maar in hun onderlinge combinatie hun volle betekenis en hun emotionele lading krijgen. Het is macro en micro samen.

Voor zo'n volle benadering moet aan twee voorwaarden worden voldaan. De aanpak mag niet plat horizontaal zijn, zonder historische diepte, maar ook niet excessief verticaal, alsof alleen de wording en de toekomst ertoe doen. Alle menselijk handelen heeft een voorgeschiedenis en wordt naar vorm, inhoud of betekenis mede bepaald of begrensd door wat de actoren in hun persoonlijke of collectieve verleden al tot hun eigen leven hebben gemaakt. Het gaat dus nooit alleen om wat op een bepaald moment gebeurt, maar altijd om de plaats die dit in een geschiedverhaal met historische diepte inneemt. En daarbij kán alles uit het verleden betekenis hebben of voor nieuwe zingeving worden aangegrepen, maar dat is niet vanzelfsprekend. Het verleden is nooit dictatoriaal. Niemand heeft alleen op grond van zijn eigen verleden slechts één enkele keus bij zijn of haar handelen. Historische keuzen worden hier en nu gemaakt en ook zo verantwoord. Alle handelen staat zo op de kruising van overgedragen gedragspatronen en

vertrouwde handelwijzen of nieuwe keuzen voor de toekomst, in een nieuwe context. Ook dit verhaal legt daarvan rekenschap af.

Dit boek is niet ontstaan in het kader van een strak gedefinieerd en door de overheid of wetenschappelijke instellingen gefinancierd project, zoals bijna alle historisch onderzoek op dit moment, maar dankzij het plezier dat ik heb beleefd aan persoonlijk onderzoek: zoeken, ontdekken, construeren en reconstrueren, in een tijdruimte die mij al veel decennia vertrouwd is en die ik hiermee minstens voor een deel ook voor de lezers hoop te ontsluiten, hoe vreemd en weerbarstig die samenleving hun soms ook moge voorkomen. Maar ook dankzij het genot van het lezen van oude teksten die een andere cultuur en andere levensvormen ademen. Het boek heeft niet de pretentie een nieuwe theoretische dimensie aan de geschiedschrijving toe te voegen, al ligt er impliciet wel degelijk een specifieke opvatting van de werkelijkheid achter. Daar heb ik me in het verleden echter al vaak uitdrukkelijk over uitgesproken. Het wil laten zien wat de geschiedenis van mensen te vertellen heeft over hun handelen en verlangens, waarden en emoties, over hun samenleving en de plaatsen waarin dat alles zich afspeelt. 'History' is niet zonder meer 'fun' – maar een diepe duik in de geschiedenis helpt leven en samenleven op hun juiste waarde te schatten, te genieten en waar nodig te relativiseren. En ons eigen onheil in perspectief te zien.

Tot slot een kort maar niet minder welgemeend dankwoord: dat eenieder die mij door de jaren heen op welke manier dan ook bij dit onderzoek geholpen heeft, belangeloos of professioneel, vrienden, collega's en studenten, archieven en bibliotheken, zich hiermee van harte bedankt weet!

Willem Frijhoff
Rotterdam, 1 augustus 2021

Verantwoording en leeswijzer

Ik heb ervoor gekozen de oude teksten in de oorspronkelijke spelling te handhaven, en ze getrouw te transcriberen. Ze zijn niet altijd onmiddellijk toegankelijk, maar geven wel een goed inzicht in de manier waarop de mensen uit die tijd en samenleving met de werkelijkheid omgingen. Na verouderde begrippen en juridische of technische termen die ongebruikelijk zijn geworden geef ik, waar nodig, een definitie, en afkortingen zijn opgelost. Ik heb er echter van afgezien oude maten en gewichten om te rekenen naar hedendaagse standaarden. Vaak is dat, gezien de grote regionale verschillen, ook niet goed mogelijk, ja misleidend.

Geldbedragen werden gerekend en genoteerd in guldens, stuivers en penningen. De gulden was twintig stuivers waard en een stuiver had de waarde van zestien penningen. De notatie volgde dit model, bijvoorbeeld *f* 20-12-6 (twintig gulden, twaalf stuivers en zes penningen), *f* 0-8-12 (acht stuivers en twaalf penningen), of *f* 60-10-0 dan wel korter *f* 60-10 (zestig gulden en tien stuivers). De gulden werd gewoonlijk carolusgulden genoemd naar keizer Karel V (1500 – 1558). Veelvouden van de stuiver waren het dubbeltje (twee stuivers) en de schelling (zes stuivers).

In zeventiende-eeuwse stukken die de gewestelijke grenzen overschreden was gewoonlijk een dubbele datering (bijvoorbeeld 3/13 november) nodig omdat alleen de gewesten Holland en Zeeland op 1 januari 1583 de nieuwe gregoriaanse kalenderhervorming hadden ingevoerd die tien dagen vooruitliep op de oude kalender van de andere gewesten. Het gewest Gelre & Zutphen volgde de oude juliaanse kalender. Eerst op 1 januari 1701 werden de kalenders in de hele Republiek gelijkgetrokken.

De voetnoten zijn niet bedoeld als leestekst maar voor de opgave van de bronnen en van aanvullende literatuur. Anderzijds dienen ze voor de identificatie van personen die weliswaar vooral op de achter-

grond van het verhaal een rol spelen, maar er voor de geïnteresseerde lezer toch meer historisch reliëf aan kunnen geven en families in een breder genealogisch perspectief plaatsen. Desgewenst kan de lezer kennisneming van de voetnoten dus overslaan.

De stad Zutphen bestond uit drie delen: de oude stad, de Nieuwstad en de Spitaalstad, die als één geheel werden bestuurd. Het stadsbestuur bestond in de late middeleeuwen uit een dubbel college van schepenen en raden die elkaar afwisselden, maar in de betrokken periode werd het gereduceerd tot één college van twaalf schepenen die tot hun overlijden in functie bleven en bij conventie alle twaalf 'burgemeester' werden genoemd. De financiën stonden onder het beheer van een over- en een onderrentmeester. Naast het stadsbestuur stond een vertegenwoordiging van de burgerij, het college van gemeenslieden, dat in feite echter niet veel in te brengen had. Er waren twee parochiekerken (de kapittelkerk van Sint-Walburgis met de parochie van Onze Lieve Vrouw, in het hart van de oude stad, en de Onze Lieve Vrouwekerk op de Nieuwstad), zes vrouwenkloosters (Oude Convent, Rondeel, Adamanshuis, Heer Hendrikshuis, Isendoornklooster, Spitaal) en, naast het kapittel van Sint-Walburgis, twee mannenkloosters (dominicanen in de stad en franciscanen in Galilea even buiten de stad) die bij de overgang van de stad naar de Reformatie en vervolgens naar de Unie werden geseculariseerd, waarna het beheer van hun goederen onder provisoren werd geplaatst. Het platteland buiten de stad was kerkelijk verdeeld in kerspels (parochies), en rechtens in marken (genootschappen van vrijgeërfde boeren, onder het gezag van een vaak adellijke markerichter) en buurschappen, samenwerkingsverbanden van burens op het platteland.

Bestuurlijk vielen stad en omgeving onder het scholtambt van Zutphen, bestaande uit de stad Zutphen en de richterammbten Almen en Gorssel, Vorden en Warnsveld met hun bijbehorende dorpen en buurschappen. Een scholtis stond aan het hoofd; hij sprak ook recht. Het scholtambt was op zijn beurt onderdeel van het landdrostambt Zutphen geweest, maar in de loop van de zestiende eeuw waren de twee feitelijk van elkaar gescheiden. Het landdrostambt Zutphen had sindsdien zijn kern in Doetinchem en functioneerde feitelijk als een scholtambt.

1 *De Nieuwe Wereld*

Oost-Indië en West-Indië

In 1600 was de Nieuwe Wereld allang niet nieuw meer, maar de Nederlanders waren er laatkomers. Vele andere Europese volkeren waren hen al voorgegaan. Voor de Nederlanders begon toen een nieuwe expansiefase in hun bestaan als land, dat zelf nog maar pas onafhankelijkheid had verworven maar door de meeste landen eromheen nog niet als zodanig werd erkend. In veel opzichten was elke vorm van expansie en elke zoektocht naar nieuwe vrienden en bondgenoten nog een grote gok, die vooral steunde op ambities, dromen en idealen.

Toch konden de Nederlanders al op een kapitaal aan kennis bouwen, hoe vaag en onzeker die soms ook was. Al enkele eeuwen was Europa gefascineerd door de wereld aan gene zijde van de Atlantische Oceaan, voorbij de Britse Eilanden, Ierland en IJsland. Verhalen en legenden deden dromen over een onbekende en fantastische, even beangstigende als verlokkende werkelijkheid, zoals in het tiende-eeuwse gedicht *De Reis van Sint-Brandaan* dat in de twaalfde eeuw ook in het Nederduits vertaald werd. Meer naar het zuiden speelde de wereld achter de Canarische en Kaapverdische Eilanden, de Azoren en Madeira tot de verbeelding.¹ Die eilanden waren al uiterlijk in de vijftiende eeuw door Europeanen bevolkt. Ze droegen bij aan de rijkdom van zeevarend West-Europa, vooral van de zuidelijke landen, in het bijzonder Italië (Genua, Florence, Venetië), Portugal (Lissabon), Castilië (Sevilla) en Catalonië (Barcelona, Valencia).

Rond 1500 zetten Zuid-Europese gemeenschappen en kolonies van kooplieden een nieuwe, beslissende stap door daadwerkelijk ontdekkingsreizen te gaan ondernemen naar landen waarvan al heel lang gedroomd werd. Christoffel Columbus, Amerigo Vespucci (die zijn naam gaf aan het continent Amerika), Vasco de Gama, Bartolomeu Dias, Fernão de Magalhães, Pedro Álvarez Cabral en John Cabot

staan voor de belangrijkste ontdekkingsreizen naar nieuwe continenten in Oost en West. De Zuid-Europeanen plaatsten de producten uit Zuid- en Midden-Amerika op de grotere Europese markt, met name via Brugge en Antwerpen. Havens, kuststreken en kolonies, ja hele inheemse koninkrijken in al die landen bleven vervolgens enkele eeuwen onder Spaans of Portugees bewind of minstens onder hun invloed staan totdat Noord-Europese nieuwkomers hen verjoegen. Af en toe namen de inheemse volkeren hun lot weer in eigen handen, door een opstand, een oorlog of een machtsgreep, maar meestal waren het de Engelsen, Hollanders of Fransen die er de macht overnamen.

In Midden- en Zuid-Amerika waren Spanje en Portugal de Nederlanders dus al ruim een eeuw voorgegaan. Even later was dat in de Cariben en in Noord-Amerika ook het geval met Frankrijk (in de persoon van de Florentijn Giovanni da Verrazano, die al in 1524 de baai van het toekomstige Nieuw-Amsterdam/New York verkende) en Engeland (John Hawkins, Francis Drake, Walter Raleigh). Ze bestookten de Iberische vestigingen in Amerika met kaapvaart en plundering. Vanaf het midden van de zestiende eeuw gaven ze bovendien een krachtige impuls aan de handel in zwarte slaven tussen West-Afrika en Midden- en Zuid-Amerika, waar de Nederlanders zich pas drie-kwart eeuw later in zouden mengen. Vanaf het Twaalfjarig Bestand met Spanje (1609-1621) zetten ook Hollanders in op de kaapvaart in het Caribisch gebied – Piet Heyns kaping van de Spaanse Zilvervloot in 1628 is in dat verband spreekwoordelijk geworden. De Hollanders en Zeeuwen volgden getrouw de stappen die eerder door de grote koloniserende machten waren gezet. Ze slaagden erin een kolonie in Brazilië te vestigen (1630) en een aantal Caribische eilanden te bezetten als entrepots voor de smokkel- en sluikhandel, vooral Curaçao en Sint-Eustatius. In 1637 veroverden ze het fort Elmina aan de westkust van Afrika (nu in Ghana) op de Portugezen en maakten dat met het omringende stadje tot hun centrum van de slavenhandel met Amerika.

In noordelijk Amerika ging de stichting van de kolonies Québec en Virginia door de Fransen en Engelsen vooraf aan die van Nieuw-Nederland, dat wil zeggen de huidige staat New York en omgeving. Eerst aan het begin van de zeventiende eeuw kwam dit gebied in beeld als een zinvol reisdoel voor de Noord-Nederlanders, vooral toen koning Filips III van Spanje in 1598 een embargo had afgekondigd voor

de Nederlandse handel met het Spaans-Portugese schiereiland, dat de klassieke handelsactiviteiten van de Noord-Nederlanders geheel dreigde te verlammen. Allerlei schepen en expedities werden vanuit Holland en Zeeland naar Amerika gezonden om dat manco te verhelpen, maar dat was riskant en kostbaar. Het was beter andere wegen te vinden om de verwachte rijkdommen op te halen, met name die uit Azië. Naast de Hollanders en Zeeuwen uit het Noorden waren daaronder overigens ook groepen gevluchte Vlamingen en Brabanders uit het Zuiden.

Op zoek naar een noordoostelijke doorgang naar Azië zette Henry Hudson met zijn schip *De Halve Maen* in september 1609 voor de kamer Amsterdam van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) voet aan wal op het eiland Manhattan. Vervolgens voer hij de Hudson op tot bij huidig Albany, niet ver van het punt waar de rivier de Mohawk in de 'Noordrivier' stroomt, zoals de Nederlanders de Hudson noemden. Toch was de Engelsman Henry Hudson vermoedelijk niet de eerste die uit de Lage Landen naar noordelijk Amerika kwam. Newfoundland, Terra Nova, of 'Terneuf' zoals de Nederlanders zeiden, was voor hen al langer het doel van de grote visserij op kabeljauw. Dat was het meest oostelijke grote eiland van Noord-Amerika, de Terre Neuve waar John Cabot mogelijk al in 1497 was geweest, maar waar Jacques Cartier in ieder geval in 1534 met steun van de Franse koning naartoe voer alvorens de Saint-Laurent in Canada te verkennen.

Zeker vanaf het begin van de zeventiende eeuw, misschien al iets eerder, waren de Noord-Nederlanders aan de oostelijke kusten van noordelijk Amerika en in de streken eromheen in groeiende aantallen actief, zowel in de visserij als in de handel in bever- en otterbont. Dit werd in grote hoeveelheden door de plaatselijke stammen vanuit het binnenland aangebracht en was om zijn kwaliteit in Europa zeer gewild. Het vormde met name de grondstof voor de grote vilten hoeden die op tal van schilderijen uit de Gouden Eeuw te zien zijn. De pelshandel van de Fransen was al wat ouder. Hij werd door de Nederlanders aangegrepen en deels overgenomen toen zij zich kort voor 1600 als kooplieden begonnen te vestigen in de belangrijkste Franse handelsstad, Rouaan, nadat koning Hendrik IV het rebelse en deels protestantse Normandië weer had gepacificeerd.² Rouaan was toenmaals de toegangspoort van het volkrijke Frankrijk tot de Atlantische Oceaan. Met 90.000 inwoners was de stad op dat moment

groter dan Amsterdam en de zetel van vele internationale handelshuizen, inclusief van Nederlanders. De Engelsen vestigden in 1607, bijna tegelijkertijd, hun eerste Noord-Amerikaanse kolonie in Jamestown, het begin van Virginia.

De kolonisatie in eigenlijke zin van Noord-Amerika door de Nederlanders begon pas iets later, onder het octrooi dat de West-Indische Compagnie (WIC) daarvoor van de Staten-Generaal had gekregen. Iedereen kent de VOC en weet dat die van cruciaal belang is geweest voor de economische groei en de politieke invloed van Nederland in de zeventiende eeuw. De Geoctroyeerde West-Indische Compagnie is veel minder bekend maar riep onder de Noord-Nederlanders zeker zoveel verwachtingen op. Ze motiveerde zowel kooplieden en zendelingen als avonturiers, en in een later stadium ook slavenhalers. Ze werd onmiddellijk na afloop van het Twaalfjarig Bestand op 3 juni 1621 opgericht en nam toen voor het westelijk halfrond de doelstellingen en taken van de VOC over, maar voegde er de strijd tegen de Spanjaarden en Portugezen aan toe. Het was dus niet alleen een handelscompagnie maar ook een politiek instrument. Veel leidinggevenden in de compagnieën, bijzonder in de West-Indische, stond aanvankelijk veeleer de schepping van een wereldrijk in Spaans-Portugese stijl voor ogen dan een simpel handelsnetwerk. Dat zal ook nog de instelling geweest zijn van de Zutphense politicus Johan van Dorth, toen die in 1624 als legerleider de Braziliaanse stad Bahía op de Portugezen veroverde.³ Pas in 1623 is de WIC daadwerkelijk gestart met de handel op het westelijk halfrond en de kolonisatie van de gebieden die de Nederlanders zich er – goedschiks, door ruil of aankoop, dan wel kwaadschiks, met geweld – hadden toegeëigend.⁴ Religieus beleid ten behoeve van de bekering van de ongelovigen en de vestiging van de publieke, gereformeerde kerk was daar onmiddellijk mee verknoot, zoals tezelfdertijd ook in Nieuw-Nederland.⁵

Van die gebieden staan alleen Suriname en de zes Caribische Eilanden nog daadwerkelijk in ons collectief geheugen gegrift, omdat ze ook na de dekolonisatie op de een of andere manier bij het Koninkrijk der Nederlanden bleven behoren. Tot de definitieve machtsovername door de Engelsen in 1674 viel ook Nieuw-Nederland onder het beheer van de WIC.⁶ De Nederlanders ruilden Nieuw-Nederland toen in voor Suriname dat zij vanwege de plantage-economie, die op goedkope slavenarbeid berustte, veel winstgevender vonden, terwijl

de Engelsen door de verwerving van Nieuw-Nederland een ononderbroken koloniaal gebied langs de kust van de Atlantische Oceaan realiseerden. In de ogen van de tijdgenoten gingen beide partijen erop vooruit. De Nederlanders profiteerden bovendien van het feit dat de Afrikaanse Goudkust (huidig Ghana), een van de belangrijkste vertrekpunten van de slavenhandel, tot het WIC-domein behoorde en tot in de vroege negentiende eeuw onder Nederlands gezag bleef. Het enorme gebied van Nieuw-Nederland – zeker vijfmaal de oppervlakte van Nederland zelf – lag rond het kleine bestuurs- en handelscentrum Nieuw-Amsterdam, de kern van het huidige New York, op de zuidpunt van Manhattan. Het WIC-gebied omvatte niet alleen de huidige staten New York en New Jersey, maar ook delen van het aangrenzende Connecticut, Delaware en later ook Pennsylvania.

Wie nu in de Hudson Baai vanuit de zuidpunt van Manhattan de Staten Island Ferry neemt, zal zich niet realiseren dat de overtocht naar een groot eiland gaat dat ruim 350 jaar geleden door een Gelderse edelman werd gekocht en vervolgens door boeren uit de Graafschap werd geëxploiteerd: Stateneiland. Een bezoek aan het Vrijheidsbeeld en aan het fascinerende immigratiemuseum op Ellis Island heeft de plaats ingenomen van de betekenis die Staten Island vroeger voor de inwoners en bezoekers van New York had. Behalve de naam herinnert eigenlijk niets meer aan dat oud-Nederlands bezit. Toch werd Stateneiland een tiental jaren vanuit de Republiek als een autonome heerlijkheid beheerd door de Zutphense edelman Hendrick van der Capellen tot Rijsselt, lid van de Staten-Generaal en voorzitter van de West-Indische Commissie in dit regeringsorgaan. Maar wel op afstand, hij is er zelf nooit geweest. En ook niet zonder strubbelingen met zijn mede-eigenaar, de Antwerpse, naar Amsterdam geëmigreerde exploitant Cornelis Melijn, die in tegenstelling tot hem wel ter plaatse aanwezig was. Door hun tastende omgang met de voortdurend betwiste en soms schimmige eigendomsverhoudingen stond ook hun relatie met de WIC herhaaldelijk onder druk.

In de jaren 1650 leidde een reeks heftige conflicten met de inheemse bevolking voor Melijn en Van der Capellen ten slotte tot de ondergang van hun kolonie. De directeur van heel Nieuw-Nederland, Petrus Stuyvesant (1611/12-1672), deed maar weinig om dat te voorkomen: als ambtenaar van de WIC vertegenwoordigde hij andere belangen. Vervolgens werd het eiland door de Compagnie voorgoed bij het

grondgebied van de provincie Nieuw-Nederland ingelijfd en kwam het tot een nieuwe vorm van kolonisatie. Hieraan had de intussen overleden Hendrick van der Capellen geen deel meer, en Melijn koos elders eieren voor zijn geld. Na de machtsovername van Nieuw-Nederland door de Engelsen in 1664, en na een kort respijt definitief bij de Vrede van Westminster in 1674, kreeg de provincie de naam New York. En ten slotte werd Staten Island, in de Engelse naamsvorm, een van de vijf gebiedsdelen van de stad New York zelf, de veel ruimer aangelegde opvolger van Nieuw-Amsterdam.

In de jaren 1624-1654, dezelfde decennia waarin Nieuw-Nederland in Noord-Amerika opkwam, trachtten Nederlandse kooplieden, regenten en predikanten onder beheer van de WIC ook een volwaardige kolonie te realiseren op het zuidelijk halfrond. Dit gebeurde in Brazilië, op een brede strook land langs de Atlantische Oceaan, van San Salvador de Bahía via Recife (Mauritsstadt) naar San Luis de Maranhão. Zij veroverden die in enkele fasen op de Portugezen.⁷ De meeste andere veroveringen van de Noord-Nederlanders beoogden van hun handelsrijk een ‘thalassocratie’ te maken, dat wil zeggen een zeemogendheid die vooral op de handelsbetrekkingen tussen aan zee gelegen havens en handelsposten steunde. In Brazilië bedoelden de Nederlanders hun kolonie als eigen grondgebied te exploiteren, met inbegrip van het binnenland. Na 1630 was dat trouwens ook in Nieuw-Nederland het geval. Hier ligt een van de belangrijkste verschillen tussen de vooral op handel gerichte VOC en de WIC die daar een actieve en intensieve kolonisatiepolitiek aan koppelde. De suikerproductie leverde de WIC in Zuid-Amerika het belangrijkste exportartikel en voorzag een groeiend aantal suikermolens in Amsterdam van de noodzakelijke grondstof. Vanwege die territoriale ambities was ook de gereformeerde kerk er vanaf het begin zeer actief. Even later zou dat ook in Nieuw-Nederland gebeuren en in een aantal VOC-gebieden op andere continenten waar intensieve landbouw of cultures werden ingevoerd, zoals Zuid-Afrika, Ceylon (Sri Lanka), Formosa (Taiwan), en diverse eilanden of regio's van de Indonesische archipel. Toen de Nederlanders in januari 1654 gedwongen werden de kolonie Brazilië weer aan de Portugezen terug te geven, verlegde hun aandacht zich naar de ‘Wilde Kust’, iets noordelijker, dat wil zeggen het gebied van de Guyana's, naast de al door hen geëxploiteerde Caribische eilanden, en ten slotte naar Suriname.

Hoewel de koloniën bijna als vanzelf met de geschiedenis van zeevarend Holland en de kustprovincies worden verbonden, zijn bij de ontwikkeling en exploitatie van al deze regio's steeds Nederlanders uit de andere gewesten actief geweest: in de handel, op de vloot en in het leger, en in de landbouw en andere cultures. In dit boek zal ik dat illustreren aan de inbreng van kolonisten of landeigenaren in en uit Zutphen en omgeving, te beginnen met de edelman Alexander van der Capellen, een vurige pleitbezorger van de kolonisatie van Brazilië, en even later zijn iets oudere broer Hendrick, 'patroon' (eigenaar met hoogheidsrechten) van Stateneiland. Een aantal Zutphense burgers, zoals de Beeckmans, schiep zich een toekomst in Nieuw-Amsterdam of wijder in Nieuw-Nederland. Boeren uit de onmiddellijke omgeving van de stad, in de Graafschap, of jonge Gelderse mannen en vrouwen op zoek naar een nieuw toekomstperspectief volgden hen. Dit gold ook voor Otto Keye, een andere Zutphense edelman die in dezelfde jaren in Brazilië werkzaam was en vervolgens voor exploitatie van de Wilde Kust opkwam. In een zorgvuldig gedocumenteerd pleitschrift probeerde hij te bewijzen dat investering in het zuidelijk halfrond van de Amerika's veel profijtelijker was dan in Nieuw-Nederland. Hij ontpopte zich bovendien tot een van de protagonisten van de slavernij als het meest winstgevendende arbeidssysteem. Zijn inzet voor Guyana heeft per saldo maar weinig uitgehaald, maar zijn lofzang op het nut van de slavernij heeft, ondanks de kritiek van enkele tegenstanders, nog lang nagezongen – met de resultaten die we kennen, vooral in het buurland Suriname met zijn intensieve slaveneconomie. Hun dromen, illusies en hun daden zullen hier uitgebreid de revue passeren.

Handel, geloof en slavernij

Wie de weerslag in woord en beeld van de vroegmoderne Gelderse – en meer in het algemeen de Noord-Nederlandse – betrekkingen met de Amerika's analyseert, wordt ook getroffen door het grote verschil met die van de Zuidelijke Nederlanden. Het Zuiden liep niet alleen vele decennia voor op het Noorden, maar beide delen van de Nederlanden investeerden – materieel zo goed als intellectueel en spiritueel – op een fundamenteel andere manier in dat verre con-